

Fra kirkedøren i Wittenberg til de djurslandske herregårde

Af ph.d.-stipendiat Rasmus Skovgaard Jakobsen, Dansk Center for Herregårdsforskning

Reformationen i første halvdel af 1500-tallet var en europæisk hændelse, hvis bølger hurtigt påvirkede både den danske adel og Djursland som region. Generelt havde adelen altid været en autoritet i Danmark, men reformationen var i høj grad med til, at standen fandt nye måder at indtage rollen som samfundsmæssig myndighed på. I denne artikel undersøges det, i hvor høj grad reformationens lutherske¹ verdensbillede påvirkede den djurslandske adel.

Den internationale kontekst.

Martin Luther og de 95 teser

I 1517 hamrede den tyske munk og professor Martin Luther (1483-1546) 95 teser mod sjæleaflad op på den lokale slotskirkedør i Wittenberg.² Dette var en

almindelig fremgangsmåde i datidens Tyskland, hvis man ønskede at stille en sag til akademisk diskussion. Konsekvenserne blev dog mere vidtrækkende for Luther. Hans teser kastede benzin på et allerede ulmende bål om reform af den kristne tro og brud med den romersk-katolske kirkes magt i samfundet. Hændelsen blev allerede i datiden kendt som *reformationen* (betyder forbedring eller genoprettelse), og bevægelsen havde mange forskellige grene.

I de områder, hvor reformationen brændte igennem, blev samfundene indrettet efter den nye religions ideer og tanker.³ Juridisk flyttede en række love og regler jurisdiktion fra det kirkelige retssystem til det statslige.⁴ Nu fik kirken udelukkende ansvar for det hinsidige, og i datidens samfunds optik behøvede institutionen derfor ikke længere at eje de cirka 40 % af al jord, som kirken eksempelvis gjorde i Danmark. Kirkens rigdom havde i middelalderen sikret organisationen økonomisk handlefrihed, men i Luthers optik var det nu statens ansvar at sikre religionen både teologisk og finansielt. Kirken skulle nu kun rådgive den verdslige magt, ikke selv udøve magt. Staten overtog derfor klostrenes og bispernes

Maleren Ferdinand Pauwels berømte billede fra 1872 af Martin Luthers ophængning af de 95 teser på slotskirkedøren i Wittenberg den 31. oktober 1517. Hændelsen er lige siden blevet anset for reformationens begyndelse og er blevet behørigt fejret hvert 100 år. I 2017 er det 500 år siden, at Luther ophængte sine teser, og episoden har givet anledning til en fornyet interesse for reformationen i Danmark og Europa.

Fra: <http://www.the-athenaeum.org>.

Kong Christian den 3. Mens Christian stadig var hertug, havde han overværet Luthers forsvar for reformationen ved rigsdagen i Worms i 1521. Herefter var kongen blevet en stærkt troende lutheraner og støttede Luther og hans familie i Wittenberg. Som tak dedikerede Luther flere bøger til kongen og orienterede ham om de danske studerende på universitetet i byen. Fra Trap Danmark.

jord, og kirken som institution blev nu en integreret del af den gryende danske centralstat. Udviklingen understøttede og forstærkede hermed en allerede igangværende udvikling, hvor statsmagten fik ansvar for hele retssystemet, fattighjælpen og uddannelsesvæsnet. Lutheranismen medførte derfor et forøget statsligt ansvar for religion og velfærd efter reformationen.⁵

Reformationens indførelse i Danmark

Danmark blev hurtigt påvirket af den lutherske reformation og efter borgerkrigen Grevens Fejde i midten af 1530'erne blev landet i 1536 reformeret i overensstemmelse med den lutherske tro. Baggrunden for borgerkrigen skal findes helt tilbage i 1520'erne. Her havde Rigsrådet (en kombination af landets regering, parlament og højesteret) afsat den daværende kong Christian den 2. (1481-1559) som konge og i stedet indsat hans onkel, Frederik den 1. (1471-1533). Christian den 2. var herefter gået i eksil i udlandet, men blev i 1532 fængslet af den nye konge, efter at Christian den 2. havde forsøgt at generobre riget med en katolsk lejevær. Et år efter, nemlig i 1533, døde Frederik den 1. og Rigsrådet nægtede herefter at vælge hans søn, hertug Christian af Slesvig-Holsten (1503-1559), som efterfølger. Hertug Christian havde flere gange tydeligt demonstreret sin lutherske tro i sit hertugdømme, og da den katolske majoritet i Rigsrådet ikke ønskede en lutheransk konge, søgte man andre alternativer. Man ønskede heller ikke at få Christian den 2. tilbage, blandt

andet fordi han under sit eksil var konverteret til lutherdommen.⁶ Derfor valgte rådet at udskyde konvalget til sommeren efter.⁷

Udlandet så udskydelsen som en oplagt mulighed for at tiltvinge sig magten i riget. Støttet af den rige handelsby Lübeck, som især ønskede en fritagelse for Øresundstolden, erobrede grev Christoffer af Oldenburg (1504-1566) i den fængslede Christian den 2.s navn hen over sommeren 1534 Sjælland, Skåne og Fyn.⁸ Det var efter ham, borgerkrigen fik navnet Grevens Fejde. Samtidig med grevens invasion af øerne rejste bønderne sig blandt andet i Nord- og Vestjylland, hvor de brændte adelens herregårde, stjal privilegiebreve med mere. I Jylland nord for Kongeåen gik kun Østjylland fri. Den tilbageværende del af Rigsrådet samledes hurtigt i Ry og besluttede der at vælge hertug Christian til ny dansk konge, hvorefter han kom til at hedde Christian den 3. Den nye konge drog hurtigt frem med general Johan Rantzau (1492-1565) i spidsen, og allerede i december 1534 blev bondeoprøret slået ned. Året efter erobrede kongen Fyn, og samtidig blev Skåne tilbageerobret gennem en alliance med den svenske konge. Nu manglede kun Sjælland og København. Sidstnævnte overgav sig den 29. juli 1536 efter et års belejring. Herefter indførte Christian den 3. officielt reformationen i Danmark.⁹

I Danmark havde der før været perioder med mere eller mindre kongeløshed, for eksempel havde Frederik den 1. i praksis ladet Rigsrådet lede landet under sin regeringstid. Trods dette forhold så illu-

strerede Grevens Fejde, at samfundet ikke længere accepterede rådet (og dets adelige og gejstlige medlemmer) som selvstændig legitim magtinstitution. Der skulle en konge til for at tilføre rådet legitimitet. Det er nærliggende at koble denne udvikling sammen med Martin Luthers teologi, som betonedes nødvendigheden af en gudssanktioneret fyrste, der havde det overordnede ansvar for samfundet.

Den barmhjertige og retfærdige autoritet som nødvendigt ideal

Det er påfaldende, at bondeoprøret aldrig nåede Østjylland og Djursland. Den østjyske og djurslandske adel forsøgte naturligvis at stoppe bønderne fra at infiltrere området (for eksempel i slaget ved Svenstrup i 1534), men det er bemærkelsesværdigt, at de østjyske og djurslandske bønder ikke selv greb til våben.

Der er som altid i historieforskningen mere end ét svar på sådan et spørgsmål. Østjylland var rigere end de vest- og nordjyske områder, så måske har økonomi haft en betydning for, om bønderne anså det for nødvendigt at gøre oprør. En anden mulighed kan være bøndernes sociale sammensætning. Undersøgelser har vist, at bondeoprøret blandt andet var ledet af selvejerbønderne. Dem var der flere af i Vest- og Nordjylland, hvor adelen stod knap så stærkt som i Østjylland.¹⁰ I Østjylland sad store dele af den danske højadel.¹¹ Højadelen dominerede regionen, og flertallet af bønderne på eksempelvis Djursland var i et kontraktuelt fæsteforhold med den lokale gods-ejer. Bøndernes afhængighedsforhold til den lokale

adel, og traditionen med at være underlagt denne stand, har måske gjort det sværere for de østjyske bønder mentalt at løsrive sig fra deres klientforhold til adelen.

En anden tolkning kan være, at bønderne i området ikke anså det for nødvendigt at gøre oprør mod autoriteterne. Bondeoprøret i Nordjylland var sammensat af flere forskellige faktorer. Bønderne var utilfredse med de lokale adelige autoriteter og den måde, de praktiserede deres magt på. De var ligeledes utilfredse med regeringen i København og så videre. Samtidig eksporterede den på dette tidspunkt endnu frie, men dog eksilerede, Christian den 2. lutheransk propaganda til Danmark. Eksilkongen var efter et møde med Martin Luther i midten af 1520'erne konverteret til lutheranismen og bekostede blandt andet de to første oversættelser af Bibelen til dansk. Martin Luthers teologi havde ordet som centrum for religionen, og det var derfor nødvendigt, at alle havde mulighed for at læse bibelen. En oversættelse af den latinske bibel, som katolikkerne anvendte, blev derfor i datiden anset som et klassisk bevis på, at man var lutheraner.

Som opposition til den danske adel og Frederik den 1.s regeringsførelse i Danmark begyndte Christian den 2. op mod 1530'erne at blive anset som et reelt alternativ til den siddende Frederik den 1. – i hvert fald af bønderne og dele af det danske borgerskab. Christian den 2.s propaganda spillede på to temaer. Det første var, at Christian den 2. qua sin afstamning havde ret til den danske krone. Slægt betød meget i samtiden, og dette krav var derfor et vægtigt, om end

i tiden alligevel omgængeligt, argument. Det andet tema, som Christian den 2. anslog, var, at han, modsat bøndernes indtryk af Frederik den 1., ville være en retfærdig og barmhjertig fyrste, der anskuede sit folk ikke som undersætter, men derimod som sine egne børn. Hvis Christian den 2. var konge, så ville han ikke have accepteret uretfærdige embedsmænd, sådan som Frederik den 1. gjorde, lød eksilkongens argument.¹² Forældre-børn-forholdet skulle betone, at Christian den 2. ikke ønskede at udnytte folket, sådan som han agiterede for, at Frederik den 1. og den danske adel gjorde. Derimod ville Christian den 2. være til *for folket*, i stedet for at folket var til *for kongen*.

De to djurslandske adelsmænd Mogens Gøye (1470-1544) og Erik Banner (1484-1554) var opmærksomme på Christian den 2.s propaganda, og hvor stærkt den øjensynligt påvirkede bønderne i Nordjylland. De forsøgte derfor at iscenesætte Frederik den 1. som en legitim landsfyrste, der var en barmhjertig og retfærdig fader. Kongen foretrak at residere i Tyskland og var sjældent til stede i kongeriget. I stedet overlod han regeringsførelsen til Rigsrådet. Som nogle af de eneste adelige, der forsøgte at *brande* Frederik den 1. som en landsfader, var det op til Gøye og Banner at repræsentere og markedsføre den retfærdige kongemagt i Jylland. Især Gøye påtog sig denne rolle og forsøgte flere gange at mægle mellem de utilfredse bønder og de lokale nordjyske (og for bønderne uretfærdige) autoriteter.¹³ Som bekendt lykkedes det ikke særlig godt, da bønderne under den

eksilkongetro skipper Clement i 1534 rejste de jyske bønder til oprør for Christian den 2.

Den lutherske øvrighed som autoritetsideal

Men hvorfra kom de idealer, som bønderne efterspurgte, og som både Christian den 2., Gøye og Banner søgte at repræsentere? Her må vi vende os mod den historiske kontekst, som eksisterede i første halvdel af 1500-tallet. Martin Luther havde som nævnt allerede i 1517 påbegyndt reformationen. I sine senere skrifter formede Luther samfundet efter tre grundpiller: Husstanden/familien, lærerstanden/religionen og regeringsstanden/staten. De tre grundpiller kaldes for trestandslæren og er blandt andet bygget på Luthers tolkning af Bibelens fjerde bud, *du skal ære din fader og moder*.¹⁴ Luther sluttede ud af dette bud, at samfundets autoriteter var sanktioneret af Gud. Det vil sige, at når forældre, læremestre, myndigheder og så videre påtog sig rollen som autoritet, så skulle man adlyde dem, som man ville adlyde Gud. Ulydighed blev herved det samme som gudsbespottelse og den direkte vej til helvede.

Trestandslæren behandlede også måden, autoriteterne skulle behandle deres børn, svende og undersætter på. Autoriteterne skulle være ansvarlige, retfærdige og barmhjertige forældre over for deres undergivende. De skulle ønske det bedste for dem og ikke udnytte og misbruge den magt, som de havde modtaget af Gud. Luther omtalte i den store katekismus, hvordan ukristne forældre og autoriteter behandlede dem, de var ansvarlige for:

De lever, som om Gud gav os børn, for at vi skal have lyst og morskab af dem, tjenestefolk, for at vi, ligesom med en ko eller et æsel, skal bruge dem alene til at arbejde, undersætter, for at vi skal skalte og valte med dem efter forgoftbefindende.

Forældre, læremestre og myndigheder havde et moralsk ansvar for at fremme det gode i samfundet. For myndighederne betød det, at de ideelt skulle støtte befolkningens velfærd, fordrer retfærdighed og agere gode eksempler for deres underordnede. De skulle være fædre for samfundet. Denne kombination af magt og ansvar er, hvad nyere forskning har kaldt for det lutherske gensidighedsprincip.

Det lutherske autoritetsideal og det ideal, som bønderne efterspurgte, og som Christian den 2., Gøye og Banner forsøgte at indskrive sig i, minder bemærkelsesværdigt meget om hinanden. Den moral, som autoriteterne ifølge Luther skal udvise, minder i høj grad om den moral, som de to magtpolitiske sider forsøgte at markedsføre sig med i tiden før Grevens Fejde. Det er derfor nærliggende at kæde det manglende østjyske bondeoprør sammen med Gøye og Banners succes med at formidle og overbevise de østjyske bønder om deres og Frederik den 1.s legitimitet som autoriteter. Grevens Fejde viste dog, at hvor Gøye og Banner havde held til at cementere deres legitimitet i Østjylland, så fik de aldrig overbevist nordjyderne om det samme. I 1534 brød borgerkrigen ud i fuld lue, og bønderne gik i åben offensiv mod Rigsrådet og adelen.

Adelens konvertering til lutherdommen

Mogens Gøye og Erik Banner var stærkt troende lutheranere og søgte at opfylde det lutherske verdensbilledes syn på autoritet og myndighed. En central del af dette verdensbillede var, at samfundets myndigheder var sanktioneret af Gud. Myndighederne havde guddommelig legitimitet. Samtidig gjorde det også, at samfundets autoriteter ideelt set måtte opføre sig som eksemplariske kristne for at få adgang til den legitimitet, som Gud havde givet myndighederne. Ved at iscenesætte sig som forkæmpere for lutheranismen (eksempelvis ved at støtte købstadsborgernes angreb på katolske gejstlige) og som fortalere for retfærdighed (for eksempel ved at mægle mellem bønderne og adelsmanden Mogens Munk i 1531) så lykkedes det delvist Gøye og Banner at blive anset som autoriteter, der repræsenterede retfærdigheden og religionen.

Tiden op til 1536 var præget af usikkerhed og indre kampe mellem de forskellige former for kristendom i Danmark. Efter 1536 ændrede dette billede sig fuldstændigt. Christian den 3. havde ikke kun vundet kongedømmet, men også retten til at definere, hvilken religion der skulle være den danske. Derfor blev lutherdommen og dens indførelse i Danmark total.¹⁶ Og derfor ser vi heller ikke nogen nævneværdig adelig modstand mod reformationen efter 1536. Tværtimod kan vi se en adel, som meget hurtigt indordnede sig under den nye samfundsorden. En af grundene til dette har nok også været det faktum, at det var adelen, som kom til at bestyre, og derved få del i, de indtægter, som kirken tidligere havde haft.

Ligsten fra 1560 over Mogens Gøye og hans to hustruer, Mette Bydelsbak (død 1513) og Margrethe Sture (død 1528) i Voldum Kirke. Gøye skulle efter sigende have ejet 12 herregårde og over 1.500 bøndergårde. Han skulle dog også have haft mange børn, hvorfor hans store gods hurtigt blev spredt efter hans død i 1544. Foto: <http://samlinger.natmus.dk/DMR/25691>.

Eske Brock var rigsråd i starten af 1600-tallet og en af samtidens rigeste mænd. Han stod også på god fod med kong Christian den 4. Man kan læse i Brocks dagbøger, at kongen og Brock ofte var ganske berusede sammen. Portræt på Gammel Estrup – Herregårdsmuseet. Foto: Roberto Fortuna.

Som eksempel kan Rosenkrantzslægten på Djursland nævnes. Før reformationen i 1536 spillede denne slægt en væsentlig rolle i den katolske gruppering. Christoffer Rosenkrantz (1500-1561) til Bjørnholm (det nuværende Høgholm) arbejdede eksempelvis på en alternativ kongeløsning til den lutheranske hertug Christian. I stedet ønskede han, at Rigsrådet valgte hertug Christians yngre halvbror, Hans, senere kendt som den ældre (1521-1580) til konge af Danmark-Norge. Rosenkrantz håbede dermed at kunne nå at opdrage Hans katolsk, således at han ville slå ned på den lutheranisering af samfundet, som skete i årene op mod Grevens Fejde. Blot en generation efter havde slægten dog skiftet religiøst ståsted. Jørgen Rosenkrantz (1523-1596) til Rosenholm havde studeret under selveste Martin Luther. Efter endte studier opbyggede han grundstammen i det bibliotek, som sønnen, den anerkendte adels-teolog Holger Rosenkrantz den lærde (1574-1642), senere udviklede til at blive et teologisk bibliotek i verdensklasse.¹⁷ Jørgen Rosenkrantz udvidede og renoverede også Hornslet Kirke i ny lutheransk stil ved blandt andet at give den katolske altertavle et nyt luthersk motiv og var i øvrigt som formynder-regeringsleder en vigtig drivkraft i den lutherske kirkes konsolidering i Danmark.

Fromhed, tro og moral som bevis på adelig myndighedsværdighed

Et andet eksempel på en djurslandsk adelsfamilie, som ændrede religiøst ståsted i perioden, er

Brockerne på Gammel Estrup. Før Grevens Fejde var Niels Brock (død 1534) til Gammel Estrup en del af den katolske gruppe i Rigsrådet. Han var gift med Jytte Podebusk (1513-1573), hvis bror var Predbjørn Podebusk (1460-1541). Podebusk var en af den katolske grupperings ledere, og efter Brocks død i 1534 flyttede han til Gammel Estrup og boede der indtil sin død. Niels Brocks barnebarn Eske Brock (1560-1625) var derimod en gennemført luthersk adelsmand, som forstod at markedsføre idealet om den fromme, troende og retfærdige adelige øvrighed. Før Eske Brock havde Gammel Estrup været delt mellem en række slægter. Brockerne, Ulfstanderne og Gyldenstiernerne var jævnlige tilknyttet herregården, hvilket vi for eksempel kan se i de materielle levn, som slægterne har efterladt i de kirker, som hørte under godset.¹⁸ Da Eske Brock derfor kom i fuld besiddelse af Gammel Estrup og dens tilhørende kirker i slutningen af 1500-tallet, begyndte han straks at markere sig selv og sin slægt i de tilknyttede kirker.

Den fysiske kirke var i datiden et centrum for sociale relationer mellem kønnene, forskellige sociale grupper og menneskenes møde med Gud. Det var her, man mødtes og udvekslede nyheder, arrangerede ægteskaber og afgjorde tvister. Det var derfor også det oplagte sted at vise sin myndighedsværdighed for folket. Derfor ser vi, at Eske Brock fjernede tidligere slægters manifestationer i kirkerne og i stedet indsatte genstande, der fremhævede Brocks slægten. For eksempel renoverede han Auning Kirke, udskiftede

alle Gyldenstiernernes kirkestole i Øster Alling (undtagen én) og donerede sandsynligvis også en ny altertavle hertil i 1590.

Dette gjorde Brock både for at betone sin autoritet over den lokale befolkning, men også for at understrege sin fromhed. De to ting hang uløseligt sammen. Ved at donere kirkestole (et element, som var relativt nyt i datiden) og altertavler til kirkerne forbedrede han menighedens mulighed for at dyrke Gud. Han betonede dermed sin fromhed over for befolkningen og understregede sin værdighed til at være en myndighed i lokalsamfundet. Som vi så i eksemplet med Grevens Fejde lidt tidligere i artiklen, så var det nødvendigt at betone adelstandens legitimitet som magthaver for at blive accepteret af lokalbefolkningen. Adelstanden beholdt altså den magt, gruppen havde haft i middelalderen, men standen måtte nu legitimere magten på en ny måde. Her var fromhed, tro og moral centrale elementer for at modtage den kristne myndighedsværdighed, som Luther havde nedlagt i regeringsstanden. Adelen måtte derfor forsøge at blive inkorporeret i dette ideal, hvis standen ønskede at legitimere den magt og autoritet, som den besad i samfundet.

På denne måde fik 95 teser på en fjern tysk kirkedør store konsekvenser for, hvordan den djurslandske adel legitimerede sig i 1500- og 1600-tallet. Adelstanden havde nu et religiøst ansvar over for lokalbefolkningen – et ansvar, adelsmænd som Gøye, Banner, Rosenkrantz og Brock i høj grad var bevidste om.

Noter:

1. Luther brød sig ikke om, at hans tilhængere kaldte sig for 'lutheranere'. I stedet foretrak han, at de kaldte sig for evangeliske, altså de, som kun fulgte evangeliet (det vil sige Det Nye Testamente) og forkastede al tro på helgener, religiøse genstande og så videre. I praksis kom mange evangeliske dog ganske hurtigt til at betegne sig som lutheranere, hvorfor jeg også vil gøre brug af denne betegnelse gennem artiklen.
2. I datiden var det praksis, at den katolske kirke solgte aflad til individer, som så kunne veksle det købte aflad til en forkortelse af tiden i skærsilden, hvor menneskets synder skulle brændes væk, før det kunne komme i Paradis.
3. Det Dansk-Norske Rige, det Svensk-Finske Rige, England, Skotland, dele af Nederlandene, Schweiz og en lang række tyske delstater blev succesfuldt reformeret i løbet af 1500-tallet. Reformationen berørte dog også både Frankrig og flere østeuropæiske lande, men her fik den katolske kirke genetableret sin autoritet op mod år 1600.
4. Før havde der eksisteret to parallelle retssystemer: kirkens og statens. Det kirkelige retssystem havde haft magt over blandt andet ægteskab, udlændinge, fattighjælp, uddannelsesvæsen, sømænd og så videre, men med reformationen blev disse områder statslige.
5. Witte 2002, 33-52.
6. Christian den 2. konverterede senere tilbage til katolicismen for at få sin svoger, den romersk-katolske kejser Karl den 5., til at støtte ham med en hær. Straks han havde forladt sit nederlandske eksil og sat sejl mod Norge, gik Christian den 2. dog tilbage til lutherdommen igen.
7. For mere om herredagen i 1533, hvor Rigsrådet valgte ikke

- at pege på hertug Christian og i stedet selv styre landet, se Heise 1872.
8. Om Lübeck og grev Christoffer ville have befriet og genindsat Christian den 2. efter en eventuel sejr, vides ikke. Han havde nok mere funktion af legitimerende stråmand end egentlig leder af oprøret.
 9. Bach-Nielsen 2012, 107-134.
 10. Se eksempelvis Appel 1991.
 11. Af højadelige slægter sad eksempelvis Gøyerne på Clausholm, Skærvad, Skærsø og Skanderborg, Rosenkrantzerne på Hevringholm og Bjørnholm (det nuværende Høegholm), Brockerne og Podebuskene på Gammel Estrup, Bannerne på Løvenholm, Vifferterne på Møllerup, Munkerne på Sostrup, Krabberne på Hessel, Bjørnerne på Stenalt og så videre.
 12. For mere om Christian den 2.s eksil, se Lausten 1995. For mere om Christian den 2.s forhold til Luther og lutheranismen før hans eksil i 1523, se Andersen 1917.
 13. Appel 1991, 90-97.
 14. Teologisk gennemgik Luther trestandslæren i sin store og lille katekismus fra slutningen af 1520'erne. Begge er både i datiden og i nutiden ad flere omgange blevet oversat til dansk og anses for at være to af Luthers mest centrale værker. Læren fra katekismen blev gennemgået i det danske uddannelsesvæsen (jævnfør bestemmelserne i *Kirkeordinansen* af 1539) samt gennemgået kontinuerligt i form af cyklusser på fem uger under den obligatoriske søndagsgudstjeneste (Appel/Fink-Jensen 2013, 89).
 15. Luther 1530/2005, 74.
 16. Modsat England, Tyskland og Sverige, hvor der i flere år op mod år 1600 var både sproglig og fysisk strid om,

hvilken kristen religion der skulle være den nationale. Dette problem opstod aldrig i Danmark, da lutherdommens sejr var endelig efter 1536.

17. Jævnfør Nielsen 1946. For mere om Holger Rosenkrantz, se Bjørn 1991, 71-102 og undertegnede artikel i *Herregårdshistorie* 10.
18. Gyldenstiernerne har efterladt genstande i Øster Alling og Auning Kirker, Ulfstanderne i Fausing Kirke og Brockerne i Vester Alling og efter de Gammel Estrupske Ulfstanders uddøende, også i Fausing Kirke. Se J. Jensen 1987 for mere om dette emne.
19. Larsen 2005, dagbogsnotits af 23.3.1619.

Kilder og litteratur:

Andersen, J. Oskar: *Overfor kirkeforbuddet. Den første Lutherske bevægelse og Christiern II's forhold dertil*, Minde-skrift ved reformationsjubilæet 1917, J.H. Schultz A/S, 1917.

Appel, Charlotte & Morten Fink-Jensen: *Dansk skolehistorie. Da læreren holdt skole. Tiden før 1780*, Charlotte Appel og Ning de Coninck-Smith (reds.), bd. 1, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, 2013.

Appel, Hans Henrik: *At være almuens mægtig. De jyske bønder og øvrigheden på reformationstiden*, Landbohistorisk Selskab, Odense, 1991.

Bach-Nielsen, Carsten og Jens Holger Schjørring: *Kirkens Historie*, bd. 2, Hans Reitzels Forlag, København, s. 1-381, 2012.

Bjørn, Hans: „Holger Rosenkrantz“, i: Frits Nicolaisen (red.): *Rosenholm*, Randers Amts Historisk Samfund, Skriftserie Nr. 4, s. 71-102, 1991.

Den Danske Kirkeordinans af 1539: Transskriberet online-version på <http://www.lutherdansk.dk/trellix/id134.htm> (set

5.4.2016). Utransskriberet version i Martin Schwarz Lausten (1989), *Kirkeordinansen 1537/39*, Akademisk Forlag, s. 150-244, 1539/1989.

DSD/Den Store Danske Encyklopædi http://denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Samfund,_jura_og_politik/Myndigheder_og_politisk_styre/Stiftamtmand/Erik_Banner (set 7.6.2016).

Heise, A.: „Herredagen i København 1533“, i *Historisk Tidskrift*, bd. 4, rk. 3, 1872.

Jakobsen, Rasmus Skovgaard: „Pligten til Gud eller pligten til kongen? Holger Rosenkrantz og adelsidealer i første halvdel af 1600-tallet“, i: Britta Andersen, Anders Sørud Madsen & Simone Wildau Hansen (reds.), *Herregårdshistorie 10*, s. 27-35, 2015.

Jensen, Jens Villiam: „Fæstegodssystem eller hovedgårdssystem“, i: Carsten Porskrog Rasmussen et.al., *Det danske godssystem. Udvikling og afvikling 1500-1919*, Historia, Aarhus, s. 113-138, 1987.

Larsen, Christian: *Eske Brock medt egen handt. Eske Brocks dagbøger 1604-1622*, Landbohistorisk Selskab, Auning, 2005.

Lausten, Martin Schwarz: *Christian 2. mellem paven og Luther*, Akademisk Forlag, 1995.

Luther, Martin: *Den lille katekismus*, oversættelse, indledning og noter ved Peter Olsen, Credo Forlag, København, 1538/1997 (1997).

Luther, Martin: *Den store katekismus*, oversættelse, indledning og noter ved Leif Grane, Credo Forlag, København, 1530/2005 (2005).

Nielsen, Lauritz: *Danske privatbiblioteker gennem tiderne – indtil udgangen af det 17. aarhundrede*, bd. 1, Gyldendalske boghandel, Nordisk forlag, København, 1946.

Witte Jr., John: *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge University Press, New York, 2002.

Den 19. marts 2016 havde Dansk Center for Herregårdsforskning inviteret på turen Herremændens kirker. Turen fokuserede på tre af de kirker, som har hørt under Gammel Estrup. Herved blev herregårdenes centrale position i forhold til det daglige religiøse liv fortalt. Her et billede fra Auning Kirkes indre. Foto: Dansk Center for Herregårdsforskning.